

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 3	Стр. 821-837	Ниш	јул - септембар	2010.
----	----------	-------	--------------	-----	-----------------	-------

UDK 061:316.7

Прегледни чланак

Примљено: 14. 4. 2010.

Милена Станојевић

Београд

ИНСТИТУЦИЈА КАФАНЕ У СРБИЈИ И РАЗВОЈ МОДЕРНОГ ДРУШТВА: ФУНКЦИЈЕ КАФАНЕ*

Резиме

Чланак се бави улогом кафане у развоју модерног друштва кроз функције које је као институција кроз историју имала. У тексту је изложена еманципаторска, културна, друштвена, доколичарска, економска и политичка улога кафане, кафана као извориште информација, али и наличје ове институције – кафана као место порока. Наведене функције анализирани су помоћу концепата развијених унутар појма модерног, односно постмодерног друштва, да би се осветлили социолошки релевантни аспекти кафане.

Имајући у виду просторни оквир, акценат је стављен на београдске кафане, али су поменуте и источна и западна кафанска култура, на местима где аутор сматра да су поређења различитих кафанских традиција значајна за наглашавање одређених општих карактеристика кафане.

Кључне речи: Институција кафане, функције кафане, развој модерног друштва, премодерне карактеристике, постмодерно друштво

Модерне тенденције у друштву осветљавају нова поља којима се социолози све више баве. Последњих деценија, микрониво друштвеног живота постаје све више интересантан за друштвену науку. Нова социологија свакодневног живота бави се елементима свакодневног понашања као пуноправним социолошким појавама, настојећи да их квалитативно опише и тиме емпиријски покаже да практични методи обичних актера, интеракције и односи унутар свакоднев-

mstanojevic85@gmail.com

* Прилагођени део дипломског рада са Групе за социологију Филозофског факултета у Београду (менторка Миња Петровић).

ног живота имају значајну улогу у одржању, репродукцији и промени друштвеног поретка (Спасић 2007, 601). У контексту поменуте области социологије, једна институција је неоправдано занемарена – институција кафане. Бројни су аспекти кафане који представљају занимљива поља проучавања у контексту социолошке науке. Ми ћемо посебну пажњу посветити функцијама кафане.

У раду су коришћени концепти модерног и постмодерног друштва за које сматрамо да су релевантни за институцију кафане. Концепти развијени унутар појма модерног друштва који су коришћени јесу следећи: Виртов (Wirt) концепт урбанизма као начина живота (Гиденс 2003), концепт мекдоналдизације друштва (Ritzer 1999), концепт рационализације друштва (наведено према: Недовић 2007, 473) концепт скитње (Rendel 2002), Веберов (Weber) концепт социјалног статуса (наведено према: Peterson 2006). Поред модерних, у тексту су изложени и постмодерни концепти: промоција креативног града (Jaune 2006) и епоха киборга (Baudrillard).

ФУНКЦИЈЕ КАФАНЕ

На основу писаних извора који говоре о улози коју је као институција кроз историју имала, упознаћемо: еманципаторску, културну, друштвену, доколичарску, економску и политичку функцију кафане, кафану као извориште информација, али и наличје ове институције – кафану као место порока.

Еманципаторска функција кафане

Кафана је била прва институција релативно слободне размене мишљења, отвореног политичког резоновања, касније и политичког организовања. Била је то прва институционализација слободе мисли; ту су се формулисали први објективни захтеви нарастајућег модерног друштва. Иако типично левантске или балканске, кафане су у београдски живот доносиле и дух Европе, па је њихова улога, посебно у културном животу престонице, била еманципаторска (Стојановић 2008, 265).

Ширење популарности кафана Каниц (Kanitz) везује за јачи талас европеизације који су у Београд донели странци, а најпре добровољци у ратовима 1875 – 1878. Следећих година у престоницу су стизали страни инжењери који су градили железницу и радили на отварању нових рудника, што је довело до тога да је „западна мода продирала са свих страна“ (Стојановић 2008).

Еманципаторска улога кафана огледа се и у значајним догађајима који су први пут покуцали баш на врата кафане. У том погледу, кафане су биле недвосмислени носиоци модерности у Београду 19.

века. У кафани "Пролеће", касније названој "Хамбург", засијала је прва сијалица у Београду, 1880. год. Први телефон у Београду зазвонио је у "Три листа дувана", док је први Сајам књига 1893. године одржан у "Коларцу", кафани која се налазила на данашњем Тргу Републике. У кафани "Златни Крст" приказан је и први филм, 25. маја 1896. године, док је после Првог светског рата у "Касини" једно време заседала и Народна скупштина (www.koreni.net). У кафани "Знак питања" 1834. године постављен је први билијар сто у Београду, а исте године отворено је прво читалиште "Српских новина" (www.vojvodinakafe.com).

У кафани је одигран први бал 1827., први страни виолиниста засвирао је класичну музику 1894., ту је основана и прва Опера. Кафане су биле и први мјузикл – холови у којима се могла чути модерна музика у тадашњој Европи, на првом месту тингл – тангл. У баштама су се давале позоришне представе, а на иницијативу кнеза Михајла, држали су се концерти озбиљне музике. Чешке и аустријске „дамен капеле“ уносиле су нове музичке тактове, док је квалитетан оркестар чешког музичара Карла Кучере свако вече у најмодернијем хотелу „Москва“, саграђеном 1906, свирао Чајковског, Вердија, Штрауса, Вагнера, преносећи тако тонове и дух Европе (Стојановић, 2008).

Културна функција кафане

С обзиром на епитет који придајемо кафани, најпре ћемо дефинисати појам културе у ширем смислу, да бисмо дошли до дефиниције појма у ужем смислу, односно до садржаја културе који су „настајали“ у кафани.

Појам културе потиче од латинског израза *cultura* који означава гајење и обрађивање земље. Временом је термин *cultura* добио и метафорички смисао: од „културе земље“ преноси се на „културу духа“, од обраде поља, на обрађивање и култивисање духа (Петровић 1991, 6).

Култура је друштвени феномен, подразумева све оно што није урођено већ створено, стечено и научено током живота у друштвеној заједници. Реч је о скупу свих оних процеса, промена и творевина које су настале као последица материјалне и духовне интерпретације људског друштва¹ (Илић 1987, 26).

Говорећи о културној функцији кафане, акценат ће бити стављен на духовне, нематеријалне аспекте културе, односно, на „узвишена стања духа“, као што су уметност, књижевност, музика и сликарство (Гиденс 2003, 10).

¹ Наведена дефиниција представља једну од бројних дефиниција појма култура. Наведеним феноменом посебно се баве дисциплине: Културна антропологија, Социологија културе, Студије културе

Ибрахим Печеви је поглавље о кафани отворио јасним ставом да се у њима окупљају „људи склони уживањима и доколичари“, али је одмах потом додао – „нарочито они од књиге и пера“ (Фотић 2005, 277). За кафанским столовима оснивали су се политички и књижевни листови, организовале су се и редакције. Војислав Илић је на столу код "Дарданела" написао за Јовићев дечји лист познату светосавску песму: "Ко удара тако позно?" (www.zidnisatovi.com). Ђура Јакшић је у кафани „Златни бокал“ написао скоро целу своју познату историјску драму *Станоје Главаш*. Стеван Сремац остао је запамћен као човек који је са својим бележницама ишао од „Орача“ до „Три шешира“ и записивао занимљиве разговоре и приче гостију које је касније инкорпорирао у своју прозу (Стојановић 2008).

За кафану се, међутим често везују безначајни, неталентовани, па и неморални писци. Мустафа Али није одолео а да не дода: “Нису прави песници и учењаци они који у кафанама склапају стихове – прави су они други, чија је основа наука и продубљеност, а критеријум духовни и морални живот“ (Фотић 2005, 279). Универзална етикета лаког кафанског писца није мимоишла ни оне од угледа, ни у свету, ни код нас. Својевремено је Јован Скерлић написао да је Јаша Игњатовић био „лењ, запуштен, неуредан тип кафанског литератора“. И код Јована Јовановића Змаја уочио је „кафанске досетке“, као последицу његове брзоплетости и немарности (Фотић 2005).

Кафана је била носилац културне функције и у Западној Европи. За разлику од пивнице, кафана је стварала повољан амбијент за настанак „књижевних форума.“ У Енглеској су још 1664. године чланови *Краљевског друштва* долазили у кафану да расправљају о „филозофији“. Један од њих је крајем 17. века написао да су кафане „унапредиле корисно знање као и универзитети.“ Било је и оних који су их због тога називали „универзитети за један пени“. Један круг људи у Милану основао је 1764. године часопис *Il cafe* намењен објављивању чланака рационалистичке орјентације, „од јавне користи“, из свих научних области (Фотић 2005).

Упркос преовлађујућем књижевном значају, и друге уметности, попут музике и сликарства, долазиле су до изражаја у кафани. Примера ради, ранија певачка друштва одржавала су своје часове певања у засебној соби у кафани (www.zidnisatovi.com), а у главној сали кафане „Знак питања“ била је и Галерија, где су уметници организовали своје изложбе (Лукић 1995, 77). Културна функција кафане била је можда највише изражена током четврте деценије 18. века у Лајпцигу, у Цимермановој кафани. Ту су чувени Јохан Себастијан Бах и његов *Collegium Musicum* редовно давали концерте петком предвече, од 6 до 8 сати (www.bagoquemusic.org).

С обзиром на сродност наведених функција, на овом месту ћемо застати на кратко да бисмо приказали њихов значај. Кафана кроз

своју еманципаторску и културну функцију садржи у себи велики креативни потенцијал, веома битан за промоцију једног града. Да бисмо истакли значајну везу између наведених функција кафане и развоја креативног града, на овом месту издвојићемо неке од мера урбане политике о којима говори Марк Цејн (2006).

Набрајајући мере нове урбане политике, након урбане кризе 1970-их година 20. века, Цејн упућује, између осталог, и на стратегије подстицања локалног економског раста, што намеће кампање рекламирања, промовисање креативног града, организовање културних догађаја, као и истицање креативних потенцијала који се сматрају круцијалним доприносом компетитивности града.

Поставља се питање, на који начин смо осветлили значај наведених функција кафане приказујући наведене мере урбане политике. Повезивање различитих временских периода не треба да збуни читаоца. Овим повезивањем хтели смо да истакнемо следеће: историјско наслеђе и значајне функције које су кафане имале некад, треба наглашавати данас. Кафана је некада била место културних садржаја који се из ње измештају, али она постаје значајно историјско наслеђе које се у савременом концепту креативног града може ревитализовати као један од привлачних садржаја. Уколико бисмо страном туристи препоручили кафану “Знак питања”, не само због добрих њевапа, већ и због тога што је у тој просторији постављен први билијар у Београду, свакако бисмо промовисали једну “креативнију кафану”. Стално подсећање да су кафане као институција некад биле места где су се организовали културни догађаји, могло би данас анимирати власнике кафана да истицањем креативних потенцијала простора и иновацијама, привуку бројне госте и на тај начин дају допринос креативном промовисању града.

*Друштвена функција кафана
- кафана као место друштвених односа*

Вирт, један од представника Чикашке школе, сматрао је да су свакодневни контакти људи у савременим градовима све безличнији, а у извесном степену то важи и за савремени друштвени живот уопште. Модерни градови, према његовом мишљењу, често подразумевају безличне, анонимне друштвене односе и везе (Вирт 2005, 118).

Многи аутори критиковали су ову тезу, сматрајући да Вирт претерано наглашава безличност модерних градова, јер у њима итекако постоје блиска пријатељства међу људима. Штавише, делови града у којима постоје блиске рођачке и пријатељске везе активно ствара сам градски живот, то нису само остаци пређашњег начина живота који су успели да се одрже (Гиденс 2003, 588).

У наредном делу излагања упознаћемо се са друштвеном функцијом кафане, која свакако оспорава гледиште Луиса Вирта.

Међутим, да безличне и друштвене везе нису страни елемент модерног града, показаћемо на примеру угоститељских објеката који се знатно разликују од кафане. Реч је о ресторанима брзе хране.

Друштвена функција кафане је хронолошки најзначајнија. Она је „заслужна“ што кафану називамо институцијом. Наиме, изворно значење кафане јесте место, радња у којој се кува и продаје кафа (Вујаклија 1996/1997, 401). Велики је значај кафане у популарисању кафе. Напитак се свакако припремао и у приватном простору, али већина извора истиче, непосредно или посредно, да уживање у испијању кафе свој прави смисао добија тек кад се то чини у друштву, што ће рећи у кафани. И у 17. веку постојали су улични продавци који су на малој шпиритусној грејалици држали ибрик², нудећи брзу услугу. Међутим, „брза“ кафа никад није постала карактеристика Истока – лишавала је човека уживања у лаганом протоку времена, дружењу и забави. Лишавала га је управо онога што је кафану учинило институцијом (Фотић 2005, 271).

Кафана је место где су се закључивали бракови, кумства, пријатељства. А пријатељство се настављало за истим столовима. Као што наводи Лукић: „Где се код нас одвија друштвени живот, до у кафани? До подне још издржимо једни без других, заузети такозваним пословима, на радним местима, и слично. Затим у кафани – до поноћи (1995, 77).“

Кафана свакако доприноси модернизацији друштва, што смо показали упознајући њену еманципаторску и културну функцију. Међутим, она задржава сегменте традиционалних образаца друштвених односа кроз читав 20. век, па и данас. Друштвени односи у кафани не само међу познаницима, већ и између особља и гостију, били су присни, непосредни и спонтани. Навешћемо пример из сећања Свете Лукића, да бисмо дочарали поменути присност у односима која одликује кафану.

Описујући келнера Тасу и келнере кафане „Графандиловић“, Лукић наводи следеће: „Тасина пажљивост и деликатност према сваком госту, а поготову према онима који су му се претворили у пријатеље, сигурно је за причу... Морао сам да мислим како човек у ствари проживи добар део живота са келнерима као са правим, интимним пријатељима...“ (1995, 122).

Колико чврсто пријатељство може бити између особља кафане и гостију, најбоље се види у тешким животним тренуцима. Навешћемо пример. Када је умро брат Љубомира Тадића, глумац Растко, у *Политици* је изашла читуља колектива кафане „Мадера“: “Поводом

² Бокаст бакрени суд са уским грлом и поклопцем за воду, ракију и кафу (Вујаклија 1996, 311)

смрти Растка Тадића саучествујемо у болу нашег Љубе за изгубљеним братом...“ Потписани су били сви „мадераши“, људи из кафане у којој је Љубомир Тадић био редован гост (Лукић 1995, 18-19).

Уочљива је разлика између описаних односа међу муштеријама и запослених у кафани и у све популарнијим *fast-food* ресторанима. Ресторани брзе хране карактеристични су за касну модерност и у великој мери потискују кафану. Рицер је, под утицајем Вебера сматрао да се савремено друштво све више рационализује и бирократизује, а као добар пример наведених процеса истакао је ланац *McDonald's* ресторана који се проширио далеко изван граница Сједињених Америчких Држава и постао готово планетарни феномен. Као један од дехуманизујућих аспеката *fast-food* ресторана Рицер наводи свођење међуљудског контакта на најмању могућу меру. Развијање личних, присних односа између радника и муштерија готово да је немогуће. Анонимност и одсуство приснијих односа додатно су појачани обухватом радника током које их уче поступном, прописаном и ограниченом опхођењу са муштеријама, којима се често чини да разговарају са роботом, не са људским бићем. Након завршене наруџбине, радник треба да каже „Угодан Вам дан!“, што Рицер „преводи“ као љубазан облик реченице: „Мичи се, треба послужити друге.“ (1999, 184-185)

Не само да је кафана путем друштвене функције институционализовала испијање кафе у друштву, већ је успела да сачува присне и непосредне односе међу муштеријама и запосленима упркос мекдоналдизацији друштва о којој говори Рицер. Хуманизација односа у кафани, наспрам дехуманизацији односа у ресторанима брзе хране биће јаснија ако направимо један мали мисаони експеримент на основу горе наведених карактеристика односа у кафани. Замислимо следећу умрлицу у новинама:

“Поводом смрти Растка Тадића саучествујемо у болу нашег Љубе за изгубљеним братом...“

Колектив *McDonald's*

Наведени „експеримент“ смо представили читатоцу да бисмо додатно подвукли разлику између различитих друштвених односа у ова два угоститељска објекта. Треба нагласити да Рицер *McDonald's* сврстава у модерне феномене због особина које мекдоналдизација дели са фордизмом: хомогени производи, ригидна технологија, стандардизовани радни процеси, деквалификација, хомогенизација рада, захтев за масовним радником и масовном потрошњом. Међутим, он наглашава да мекдоналдизација одражава многе постмодерне особине заједно са модерним, те да представља свет који се састоји од модернитета и постмодернитета (1999: 208), можда баш као што кафана одражава многе модерне особине заједно са премодерним. Упорност премодерних образаца можда се највише огледају у друштвеној функцији кафане, тачније у друштвеним односима у кафани.

Кафана као место доколице

С обзиром да смо кафани придали „доколичарску функцију“, дужни смо најпре да упознамо читаоца са феноменом доколице и различитим вредновањем исте у различитим временским епохама.

Доколица је израз који означава „слободно“ време, оно време након што појединац обави дневне или недељне задатке у вршењу својих функција и активности које испуњавају то слободно време: одмор, рекреација, забава, хобији, културна потрошња. Контраст између доколице и рада попримао је током историје различите садржаје. Током античког периода и током средњег века доколица је била повлашћен простор за слободне, економски обезбеђене мушкарце, односно племићке слојеве. Вредновање се преокреће тек настанком модерног доба и протестантизма који позитивно вреднује рад (Спасић, 2007:87).

У погледу социолошких приступа доколици, запажају се две основне тенденције. С једне стране истиче се слобода појединца да обликује доколицу како жели, насупрот принудном раду и домаћим обавезама, чиме она постаје исказивање човекове аутентичности, дакле није пуко „незаузето“ или „мртво“ време, већ низ активности обележених безинтересношћу и хедонизмом. С друге стране, други основни правац у теоретизацији доколице истиче њену проблематичност у савременом свету: Она може да буде и време досаде и неактивности, као и попреште нових облика отуђења (Спасић, 2007:87).

Доколица као неадекватна „попуна празнине слободног времена“ се искристалисала као посебно својство кафане, најчешће у опису западне и исламске кафанске културе, кроз критике нерационалног трошења времена од стране различитих аутора.

Ћанфранческо Морозини (1585), међу првима је истакао како сиротиња у кафанама „проводи своје време тонући у доколицу.“ И док је тако пију (кафу), воде празне доконе разговоре као људи у енглеским пивницама“, записао је Енглец Бидулф 1609. године. „И сутрадан су били ту“, морао је да дода свом опису Француз Лефевр (Lefèvre) 1611. године, зачуђен истрајношћу кафанских посетилаца у Прокупљу. Беспосличарење су осуђивали и Мустафа Али на крају 16. века, и Ибрахим Печеви четрдесетак година касније. „Узоран човек ће попити свој напиток и отићи“, писао је Али, „док неки робови дружења воле да седе и причају с пријатељима сатима, бескрајно“ (Фотић 2005).

У кафани, као месту доколице, препознајемо премодерна својства ове институције. Вебер је као специфично обележје према којем се модерно друштво разликује од осталих друштава навео процес рационализације. Реч је о процесу током којег се све људске активности, у свим областима друштвеног живота, подвргавају категоријама циљева и средстава за постизање циљева (наведено према: Недовић

2007, 473). Нерационално трошење времена у кафани, „доконе разговоре“, „робовање дружењем“ свакако не можемо сврстати у Веберово поимање циљнорационалног делања, те и ова функција кафане, баш као и претходна, рефлектује и премодерне карактеристике.

Дангуба се не везује само за кафане на Оријенту. *Петиција жена против кафе*, поднета Чарлсу II, садржала је оптужбу да им мужеви одлазе из куће и проводе некорисно време у кафанама трошећи новац. Кафе их чине „сексуално неактивним“, писале су лондонске жене, што доводи целу нацију у опасност од изумирања. Кафане су „легла доколице и бандоглавости“, говорили су саветници истог краља, покушавајући да поткрепе аргументе за затварање лондонских кафана после пожара 1666. године, а у ствари, у страху од гласне политичке опозиције која се ту окупљала (Фотић 2005). Окупљање политичке опозиције у кафани упућује на развој јавне критике у оквиру кафане, те овде долази до преламања премодерног и модерног у овој институцији. Из доколице као премодерне карактеристике, развија се јавна критика која отвара врата развоју модерног друштва.

Ма колико да не налазимо критику „дангубљења“ у опису београдских кафана, оне су итекако биле познате по скитњи и доколице. Боџи кафана знали су дане и ноћи да проводе у кафани.

На овом месту ћемо застати на кратко, да бисмо објаснили порекло речи „боџи“, због честе употребе исте у даљем излагању. Боџи су добили име по номадима из чешке покрајине Боџија, због скиталачког начина живота по коме су били препознатљиви. Почели су да се окупљају по бистроима париског Латинског кварта. Били су другачији и због тога су ушли у речник "La rousse"(www.neogen.rs).

У Београд је боџија „увезена“ двадесетих година 20. века, када су после Првог светског рата почели да се враћају "француски ђаци" склони песничству. Професор социологије културе, др Милош Илић, на следећи начин описује боџије: "Боџи игноришу идеале, једнообразност, статичност и дају предност лаком, безбрижном и неодговорном начину живота, занемаривању спољашњег изгледа, а нарочито моде." (www.ugore.com).

С обзиром да су боџије од стране различитих аутора препознати као „другачији“, као група са препознатљивим карактеристикама, можемо говорити о боџијској поткултури³.

Као једно од главних својстава боџије издваја се скиталачки дух. Концептом скитње, бавио се Рендел. Он је просторе скитње почетком 19. века везао за места доколице, задовољства, размене, по-

³ Поткултура јесте култура посебне групе унутар једног друштва, које се од опште друштвене културе разликује по бројним особеним карактеристикама у области веровања, вредности, норми, стила живота, понашања, по особеном стилу спољашњег изгледа, начина одевања и ритуала (Спасић 2007:426).

трошње и показивања (2002, 109-110). Он овај концепт разрађује на примерима Лондона, али лако можемо уочити аналогију са српским друштвом не само 19-ог, већ свакако и 20. века. Можемо доћи до закључка да су концепт скитње и концепт доколице у блиској вези, односно да места доколице, попут кафане, дају просторни контекст скиталачком стилу живота.

Доколичарска функција кафане, као што смо показали, представља преламање премодерних и модерних карактеристика, али дата функција преноси се и на друге домене у постмодерном друштву. Док је човек који дане и ноћи проводи у кафани био прототип „дангубе“ модерног доба, који неадекватно попуњава слободно време, постмодернизам рађа једну нову врсту дангубе – појединца који даноноћно седи испред ТВ-а, мењајући канале. Реч је о епохи киборга, о којој говори Бодријар. Киборг живи у периоду симулације, заробљен у свету знакова. Он свој узор себи тражи у симулацији. Егзистенција није битна, већ наше одређење. Наше време је време воајерства, време пасивне рецепције. Наше постојање се извршава кроз симулацију.⁴

Ма колико поређење киборга и беспосличара у кафани било смело, чињеница је да се, услед велике популаризације медија, појам „дангубе“ и „беспосличара“ све више везује за пасивног човека који сате проводи пред ТВ пријемником. Свет симулације преузима од кафане функцију доколице. Хомер Симпсон, јунак познате цртане серије „Симпсонови“, можда је најбољи пример постмодернистичке дангубе.

Кафана као место трговинских и пословних односа: економска функција кафане

Кафана је у оквиру привредне делатности, угоститељства, почетком 20. века доносила најбржи обрт, у којој је успех био загарантован. О томе јасно сведочи и сам број кафана у Београду и чињеница да су се одборници Градске скупштине у више наврата жалили да се улицама не може ићи од баште (Стојановић 2008, 267, 268).

У сиромашном друштву то је био најлакши начин зараде. Била је то последица преовладавања преиндустријске привреде, у којој је производња чинила само мали део прихода, те се преживљавање у граду могло најлакше обезбедити пословима као што су мењачнице и кафане (Стојановић, 2008: 268).

Поред најпозданије зараде, кафане су служиле и као берзе. У кафани су се држале лицитације на којима се продавала роба (Стојановић 2008), затим су се утврђивале погодбе, закључивали и отпла-

⁴ Предавања доценткиње Наде Секулић, Филозофски факултет, одсек Социологија, предмет: Постмодернизам и савремена антропологија, 2007. године

ћивали зајмови, мењао новац. Што се више развијала нова престоница, кафане су све више и више постајале центри у којима се кретао живот. Готово сви јавни акти, изузимајући тестаменте, обављали су се у кафани (www.zidnisatovi.com).

Кафана као извориште информација

Кафана је од самих почетака била сматрана извориштем информација. Могло би се рећи да су кафане у Османском и Персијском царству представљале први јавни простор где се отворено, често без страха, изражавало негодовање због одређених поступака власти. Политизација власти нарочито је узела маха крајем 16. века (Фотић 2005, 279). Енглеске кафане (*coffee - houses*), француски салони (*salons*) и немачка кафанска друштва (*Tischgesellschaften*) били су први облици литерарне јавности. Из те фазе прешло се у следећу – фазу друштвене конверзације, а она се пак убрзо развила у фазу друштвене критике која је била првобитни облик грађанске јавности (Хабермас 1968, 41).

Употреба кафане као јавног простора за отворено и слободно критиковање државе, у Енглеској још током друге половине 17. века, наводи се као једна од главних тековина раздобља рађања западног грађанског друштва (Фотић 2005, 279), те су британске власти почеле да издају прокламације које су упућивале органе реда да обрате пажњу на кафанске разговоре (Хабермас 1968, 77). Неки политичари, а поготово новинари, отворено су признавали у својим писмима да су им кафане главни извор информација (Фотић 2005). Ако нису сами одлазили, слали су своје доушнике. Ни у томе се власт, нигде на свету, није разликовала откако је кафана као институција настала па до данас⁵.

Можемо доћи до закључка да је кафана у модерном друштву вршила функцију коју данас врши интернет. С развојем информационе технологије, интернет представља главно извориште информација, али и јавне критике. У процесу модернизације друштва, кафана се дуго борила за институционализацију слободне мисли, размене мишљења, јавне критике, касније и политичког организовања. С развојем информатичког друштва, интернет преузима од кафане функцију изворишта информација, али пре свега функцију јавне критике и размене мишљења. Демократичност интернета огледа се у све популарнијим форумима, где простор више не представља никакву границу у комуникацији.

⁵ Кафана „Смедерево“ је педесетих година 20. века била пример једне од београдских кафана у коју се долазило „по коју информацију“ (Лукић 1995, 145).

Кафане као место политичког живот

Читав низ важних догађаја из политичке историје Србије везан је за кафане. Навешћемо неке од њих како бисмо дочарали ову функцију кафане:

За место одржавања Светоандрејске скупштине на којој је свргнута династија Карађорђевића и враћени Обреновићи 1858. године, била је жестока конкуренција између „Велике пиваре“ и „Српске круне“ (Јовановић 1925, 249-250).“ Примирје између српске владе и турског команданта београдске тврђаве после бомбардовања Београда 1862. године потписано је у „Српској круни“. Највећу салу имала је кафана „Булевар“, једна од пет кафана из које су кренули заверници да изврше преврат и убију краља Александра и краљицу Драгу 29. маја 1903. год (Стојановић 2008).

Партијски живот још више је везао људе за кафане, и то до тога степена да су кафане већ биле и политички обележене. Било је кафана либералних, напредњачких и радикалних и никад, или врло ретко би приврженик једне партије залазио у кафану друге партије. Припадници различитих странака имали су своје место где су се окупљали. Демократе су били виђени гости у „Барајеву“, Словенска људска странка окупљала се у „Љубљани“, министри Цветковићеве Владе задржавали су се у „Мадери“ (www.pressonline.co.yu), радикали су највише седели у „Булевару“ и „Москви“, напредњаци прво у „Касини“, касније у најотменијем хотелу „Гранд“, либерали код „Златног крста“, док је самосталски клуб био у „Касини“ на Теразијама (Стојановић 2008, 275). Строго издиференциран партијски живот доводио је неретко и до тога да кафане страдају у страначким обрачунима, као симболи.

Дакле, не само да су гости кафане били повезани заједничком политичком партијом, већ су делили и исту потрошњу, самом посетом кафани. На везу једнаког социјалног статуса и потрошње, указао је Вебер, говорећи о концепту социјалног статуса: концептом социјалног статуса указује се да поред економских класа и политичких партија, групе различитог социјалног статуса делају на различите начине да би очувале специфичан начин живота, јела, пића, облачења, једном речју потрошње, што члановима помаже да се међусобно препознају и сачувају свој углед, социјално и културно поштовање у својим и у очима других који деле исте вредности (наведено према: Петерсон 2006).

Партије су у кафанама имале и своје клубове, па често и канцеларије, а за време избора, те кафане су постајале штабови, одакле су излетали кортежи, где су се скупљали гласачи пре гласања ради инструкција, а после гласања ради очекивања извештаја о резултату. Често, приликом избора, те су кафане служиле и као амбуланте, где се доносио по који свесни гласач разбијене главе да му се исперу ране и да се поткрепи (www.zidnisatovi.com).

Можемо доћи до закључка да су кафане, кроз своју политичку функцију, кочиле развој модерног друштва. Политички расцеп је суштински блокирао улогу кафана у јавном простору и поништавао њихов значај. Уместо да тај простор отворе, политичке партије су га страначком суревњивошћу затварале и тиме одиграле контра улогу у процесу развоја модерног друштва. Свемоћна страначка дисциплина кочила је слободан политички живот (Стојановић 2008, 275, 277).

Функције кафана које смо упознали представљају значајне показатеље урбане природе кафане. Вирт је у свом концепту урбанизма, као начина живота, подвукао и следеће: „Степен до којег се може рећи да је савремени свет 'урбан' не може се потпуно и прецизно измерити на основу пропорције укупног становништва које живи у градовима. Утицаји које градови врше на друштвени живот човека већи су од онога на шта проценат становништва у градовима упућује; јер град није само место становања и рада модерног човека, већ и покретачки центар свеколиког економског, политичког и културног живота...(наведено према: Гиденс 2003)“ Можемо доћи до закључка да је град промовисао економски, политички и културни живот управо преко институције кафане. Поред креативне и иновативне снаге кафане која је допринела бржој урбанизацији⁶, кафана показује и другу страну медаље једнога града. Са наличјем кафане упознаћемо се у даљем делу излагања.

ДРУГА СТРАНА МЕДАЉЕ: КАФАНА КАО МЕСТО ПОРОКА

Крајем 19. века, јавља се и сасвим опречна слика о кафани, као о изворишту сваког разврата, деструкције и губитка (Јовановић 2006, 578). Наличје кафане чине нехигијена институције, бука и галама, брачне размирице, кафанске свађе, али и пороци који се везују за ову институцију: конзумирање алкохола, картање, проституција. Сваки од наведених аспеката наличја кафане употпунићемо примерима.

Кафане су, поред своје важне улоге у друштвеном животу једне вароши између два светска рата, често биле и на удару критике једног броја грађана. Градском поглаварству стизале су притужбе из различитих разлога, честе буке и галаме која је допирала из кафанских објеката, због узнемиравања од стране пијаних гостију, али и због нечистоће која је сметала суседима у близини кафанских локала (Совиљ 2007, 627).

Хигијена кафана у Србији никада није била на завидном нивоу. Лекари и полицијски званичници су кафански простор недво-

⁶ Постоје различити показатељи урбанизације. Овде је термин урбанизација употребљен у контексту елемената о којима говори Вирт у наведеном цитату

смислено дефинисали као свет зла. То је простор “у који улазе здрави, румени и трезвени грађани, а одакле се касније “излежу” физички болесни, морално искварени, насиљу и злу склони појединци” (Јовановић 2006, 578, 579).

Кафанске свађе су неретка појава у оквиру наше кафанске културе. Поводи су били различити, нерашчишћени рачуни од раније, неслагање међу сталним гостима, одбијање да се плати рачун, али и мала кошкања, задиркивања, померање столице, просипање пића и слично. Ломљење виолина још од почетка 19. века остао је популаран вид деструктивног кафанског понашања и током каснијих деценија, о чему су сведочиле веома честе жалбе професионалних свирача у Краљевини Србији (Јовановић 2006, 58).

Повод кафанских свађа често су биле жене. То веома сликовито и поетично описује Света Лукић (1995, 95):

„Код Вардара, баш ту. Професори, лекари, генерали, затворили се у кафану прошле ноћи и ево, већ ће подне, лумпују неуморно, снажно, са Рушком Панић, лепотицом што јој се као прозорска стакла замагле очи кад се узбуди песмом или мало попије. За њу се води рат. Рат прави, рат смртоносан. А касније страст, као смрт, у мирнодопском кревету. Размењује се крв – мало за мастило, а мало за вино и женски кармин.,,

Међутим, када се говори о другој страни медаље кафана, најчешће се мисли на пороке попут конзумације алкохола, коцке и проституције.

Уживање у алкохолу, а нарочито његова јавна конзумација у угоститељским објектима, била је у Србији 19. века сврстано у изразито мушка задовољства. Феномен повећане употребе пића, виђен је сваки пут кад се у Србији ратовало. Током читавог 19. века навика испијања алкохола налазила се под нарочитим режимом државног надзора, будући да је отварала врата свим другим пороцима. Међутим, кафана је представљала место које је могло бити користан ослонац поретку, као вентил којим је било могуће ослободити се нагомилане енергије масе. Потреба за ужицима попут алкохола временом је довела до симбиозе између државне контроле и државне зараде на овом пољу. Један од значајних општинских прихода био је акцис, који су општине посредно убирале од сваке чаше пића, испијене у кафанама и механама на њиховој територији (Јовановић 2006, 568, 577, 584, 588).

У прошлости је било покушаја да се алкохол као порок одвоји од кафане као институције. Лекари антиалкохоличари су свечано, 1901. године формирали друштво „Трезвеност“ које Дубравка Стојановић тумачи као посебне знаке модерности српског друштва. Главни покретач био је др Милош Поповић, који је идеју добио током студија медицине у Бечу, па је истовремено покренуо и лист *Трезвеност*, и почео са удружењским активностима, у првом реду предавањима и антиалкохоличарским трибинама. После неколико година,

друштво је основало први безалкохолни ресторан у Београду, који је индикативно био назван „Здравњак“. Био је то модернизацијски експеримент 1911. године, који у српској кафанској култури није могао дати веће резултате, али је важан као један од покушаја европеизације (Јовановић 2006, 586, 588; Стојановић 2008, 256).

Коцка је други порок који је повезан с кафаном. Из полицијских извештаја могуће је видети да су се у појединим кафанама често окупљали коцкари, џепароши, скитнице и људи без сталног занимања. И поред забране коцкања у новац, многи су се састајали у кафанама само због коцке. Картање у новац често се завршавало међусобним тучама (Совиљ 2007, 630).

Поред коцкања, у појединим кафанама било је и проституције. То говоре извештаји градских стражара. Извештај из априла 1937. године говори да је кафеција Боривоје Стокановић у својој кафани имао запослене девојке које су радиле као проститутке. У извештају градског стражара се каже да „кафеција Стокановић у својој кафани држи запослене жене у виду певачица, а исте спроводе блуд.“ (Совиљ 2007)

Иако је већ у 5. веку н.е. проституција била веома распрострањена и њоме се бавила претежно женска популација, она се много касније појавила у кафани. Тек је модерно доба отворило врата проституцији у сектор забаве и дружења. Активност се шири ван јавних кућа, најпре у све развијенијем сектору забаве, па и културе, где су биле запослене слабо плаћене и егзистенцијално угрожене раднице, најпре плесачице. (Димчевска 2007, 454). Блуд не мора само да се везује за жене, „певачице“, „играчице“. Исламска кафанска култура, поређења ради, везује блуд и за младе дечаке који су будили либидо посетиоцима. Наиме, газде су, како наводе неки путописци, понекад запошљавали младе и лепе дечаке да у изазовној одећи, феминизираним фризурама и покретама, разносе кафу посетиоцима (Фотић 2005).

ЗАКЉУЧАК

Надамо се да смо кроз описане функције успели у настојању да читаоцу прикажемо кафану као значајну социолошку чињеницу, али и да оправдамо појам „институција“⁷ који придајемо кафани. У погледу функција кафане можемо доћи до закључка да је кафана пре свих еманципаторском функцијом, показала велики значај у процесу модернизације српског друштва. Функције које је кафана током 19. и 20. века имала, крајем 20. и почетком 21. века преузимају друге институције. Еманципаторска и културна функција селе се све више у шопинг-молдове, места где се одржава забава разноврсног садржаја.

⁷ Видети Милићеву дефиницију појма институције (Мимица, Богдановић, 2007, 192)

Функцију јавне критике, изворишта информација и политичких расправа преузима интернет, мрежа која брише све временске и просторне препреке међу саговорницима. Друштвена функција кафане остаје у сенци све популарнијих друштвених интернет сајтова, док доколичарску функцију од кафане преузима разноврстан садржај медија. Управо овај динамички аспект кафане, трансфер функција на друге институције, посебно у контексту постмодерног друштва и глобализације, представља занимљиво и обећавајуће поглавље за проучавање феномена кафане и у будућности.

ЛИТЕРАТУРА

- Вирт, Луис. „Урбанизам као начин живота.“ У: Вујовић, С., Петровић, М. 2005. *Урбана социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вујаклија, Милан. 1996/1997. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Гиденс, Ентони. 2003. *Социологија*. Београд: Економски факултет.
- Димчевска, А. У: Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија (приредили). 2007. *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Илић, Милош. 1987. *Социологија културе и уметности*, Београд: Научна књига
- Јауне, Марк. 2006. *Cities and Consumption*. Routledge.
- Јовановић, Владимир. „Алкохол – задовољство, навика или порок.“ У: Столић, Ана, Макуљевић, Ненад. 2006. *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Београд: Клио.
- Лукић, Света. 1995. *Сто мојих кафана*. Београд: БМГ.
- Недовић, С. У: Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија (приредили). 2007. *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Peterson, Mark. 2006. *Consumption and Everyday Life*. Routledge: The New Sociology.
- Петровић, Сретен. 1991. *Култура и уметност*, Ниш: Просвета
- Рендел, Џејн. 2002. „Исказивање сексуалности: Полни идентитет и улица раног XIX века.“ У: Фајф, Николас, *Призори улице*. Београд: Клио.
- Рицер, Џорџ. 1999. Мекдоналдизација друштва: истраживање мијењајућег карактера савременог друштвеног живота. Загреб: Хрватско социолошко друштво.
- Совиљ, Милан. „Преплитање приватног и јавног живота. Простор ваљевских пијаца и кафана између два светска рата.“ У: Ристовић, Милан. 2007. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Београд: Клио.
- Спасић, Ивана, А. У: Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија (приредили). 2007. *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стојановић, Дубравка. 2008. *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*. Београд: Чигоја.
- Фотић, Александар В. 2005. „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана.“ У: Фотић, Александар (прир). *Приватни животи у српским земљама у освит модерног доба*. Београд: Клио.
- Хабермас, Јирген. 1968. *Јавно мњење*. Београд: Култура.

Интернет сајтови:

www.baroquemusic.org
www.vojvodinakafe.com
www.zidnisatovi.com

www.koreni.net
www.neogen.rs
www.pressonline.co.yu
www.yurope.com

Milena Stanojević, Beograd

**SERBIAN KAFANA AS AN INSTITUTION AND
THE DEVELOPMENT OF THE MODERN SOCIETY:
FUNCTIONS OF THE KAFANA**

Summary

The aim of the paper is, by highlighting its main functions, to clarify the role of kafana in the development of the modern society. The kafana has functioned in emancipating, cultural, social, economic, informative and political roles; it has also served as the place of vice and idling away the time. In order to present relevant social aspects of the kafana, these functions are analyzed through theoretical conceptions of modern and postmodern society.

The article deals with the kafana as an institution in Belgrade, in particular, although East and West tradition are mentioned as well in order to emphasize its general characteristics.

Key Words: Kafana as an institution, functions of the kafana, premodern patterns, the development of the modern society, the postmodern society.